

ПРАГМАТИЧНИТЕ МАРКЕРИ В БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ

Йовка Тишева

(Софийски университет „Св. Климент Охридски“, ФСФ, Катедра по български език
tisheva@slav.uni-sofia.bg)

Българската разговорна реч, чиито особености за обект на анализ в настоящата статия, е една от устните форми на съвременния български език. Характеристиките ѝ обикновено се извеждат по модела на отрицателните дефиниции – чрез сравнение с останалите устни форми се казва това, което разговорната реч *не е*. За разлика от диалектите, които са устни форми на езика, свързани с определена територия, разговорната реч не е ограничена териториално и особеностите ѝ се проявяват в комуникацията между носители на българския език от различни части на България. За разлика от жаргона, който обслужва общуването в определени затворени групи, разговорната реч не се влияе и не зависи от принадлежността на говорещите към дадена общност.

Проявите на тази надтериториална устна форма на езика се откриват в неофициалното неформално общуване. Затова разговорната реч може да се определи и като силно ситуативно зависима – неофициалната речева ситуация предполага или изисква използването именно на регистъра на разговорното, а не на диалектното, жаргонното или книжовното. Спонтанността, неподготвеността на езиковите средства, чрез които се реализират конкретните изказвания, също са отличителни черти на разговорната реч.

Диалогът е най-често използваната форма, в която протича неформалното общуване. Той е изграден от реплики – речевата продукция на един участник в комуникацията при едно вземане на думата. В идеалната диалогична ситуация репликите трябва плавно и последователно да се редуват. При спонтанно общуване, и то не само в неофициална ситуация, говорещите често артикулират репликите си едновременно – тогава се наблюдава т.н. застъпване (overlapping).

Репликите на участниците в диалога се състоят от отделни изказвания. Именно изказването може да се определи като минимална единица на диалог. На равнището на синтаксиса изказването може да съответства на фраза, на просто или на сложно изречение. За илюстрация на това е включен следният пример:

- (1) В.: *то при нея е / как да ти го обясня / шото тя казва примерно / за мене казва така нали / с теб да се живее мноо компромиси мноо*

ПРАГМАТИЧНИТЕ МАРКЕРИ В БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ

Йовка Тишева

(Софийски университет „Св. Климент Охридски“, ФСФ, Катедра по български език
tisheva@slav.uni-sofia.bg)

Българската разговорна реч, чиито особености за обект на анализ в настоящата статия, е една от устните форми на съвременния български език. Характеристиките ѝ обикновено се извеждат по модела на отрицателните дефиниции – чрез сравнение с останалите устни форми се казва това, което разговорната реч *не е*. За разлика от диалектите, които са устни форми на езика, свързани с определена територия, разговорната реч не е ограничена териториално и особеностите ѝ се проявяват в комуникацията между носители на българския език от различни части на България. За разлика от жаргона, който обслужва общуването в определени затворени групи, разговорната реч не се влияе и не зависи от принадлежността на говорещите към дадена общност.

Проявите на тази надтериториална устна форма на езика се откриват в неофициалното неформално общуване. Затова разговорната реч може да се определи и като силно ситуативно зависима – неофициалната речева ситуация предполага или изисква използването именно на регистъра на разговорното, а не на диалектното, жаргонното или книжовното. Спонтанността, неподготвеността на езиковите средства, чрез които се реализират конкретните изказвания, също са отличителни черти на разговорната реч.

Диалогът е най-често използваната форма, в която протича неформалното общуване. Той е изграден от реплики – речевата продукция на един участник в комуникацията при едно вземане на думата. В идеалната диалогична ситуация репликите трябва плавно и последователно да се редуват. При спонтанно общуване, и то не само в неофициална ситуация, говорещите често артикулират репликите си едновременно – тогава се наблюдава т.н. застъпване (*overlapping*).

Репликите на участниците в диалога се състоят от отделни изказвания. Именно изказването може да се определи като минимална единица на диалог. На равнището на синтаксиса изказването може да съответства на фраза, на просто или на сложно изречение. За илюстрация на това е включен следният пример:

- (1) В.: *то при нея е / как да ти го обясня / шото тя казва примерно / за мене казва така нали / с теб да се живее мноо компромиси много*

такова такъв съм бил онакъв съм бил / ако човек така обче се замисли / тя също е голям чешиш

Б.: а:ма то всеки

В.: и е / със един мноо здрав характер / здраво стъпила така на почвата / ш/ там мърдане няма братче [e:]

Репликата на Б. е съставена от едно изказване, което по строеж може да се определи като фраза, образувана в резултат на елипса на глаголната група от простото изречение. Първата реплика на В. се състои от поредица от изказвания, които трудно биха могли да се класифицират от гледна точка на традиционния синтаксис – те са изпъстрени с елипси, повторени части, вметнати изрази. Не само синтаксисът на устната реч обаче създава спецификата на разговорното. В изказванията и на двамата говорещи присъстват елементи (изписани в курсив), които нямат отношение към развитието на темата.

Езиковите средства, използвани в спонтанната комуникация, нямат една и съща информативна стойност. Част от лексемите представят информацията, която говорещият желае да предаде на слушателя, при това граматически оформена по начин, избран от говорещия. Поради максимата, че обичуваме, за да обменяме информация, очакваме, че езиковите средства, които изграждат информативността на изказването, доминират в количествено отношение. Още първата реплика от пример (1) обаче показва, че изказването може да е наситено и с друг тип езикови средства – такива, които моделират дискурса, в който се реализира конкретното изказване, които показват развитието на темата или на диалога. Така за описанието на изказването се оказват релевантни два типа елементи от структурата му:

- елементи, отнасящи се до пропозицията на изказването;
- елементите, изразяващи отношението на говорещия към съдържанието на пропозицията (към изразеното твърдение) или към интерпретацията на съобщаваното („прочита“ на съобщението, който слушателят трябва да направи).

С изразяване на субективното отношение на говорещия към съдържанието на съобщението се свързват лексикалните и граматическите средства, оформящи модалната рамка на изказването. В българските граматика те са описани като модални употреби, напр. на формите за вид, време, наклонение на глагола (вж. напр. ГСБКЕ; Куцаров 2007). Изборът на определени форми, които да се включат в конкретно изказване, зависи и от комуникативно-прагматичните цели на говорещия. За българския език прагматичната функция на граматическите категории също вече е била обект на описания (вж. Ницолова 1984). В настоящата статия вниманието ще бъде съсредоточено

но върху лексикалните средства, които са натоварени с прагматична функция за означават определени отношения между участниците в комуникацията.

В лингвистичните изследвания по въпроса за тези елементи се използват различни термини – експресивни частици, дискурсни частици/маркери, прагматични частици/маркери. Тук е избран терминът *прагматични маркери*, защото той е най-широкият, нареден по отношение на останалите и включва като свои подвидове дискурсните маркери и показателите на емоционалното отношение или оценка на говорещия.

При анализа на прагматичните маркери като една от отличителните особености на устната реч в различни езици най-често се посочват следните техни особености:

- За разлика от изменяемите и неизменяемите части на речта те не са единен клас дума, а принадлежат към различни части на речта (съюзи, наречия, глаголи, междуметия);
 - Те са сравнително къси лексеми, които подлежат на по-нататъшно фонологично съкращаване. Нямаат собствено ударение, образуват акцентна дума с предходната или следващата ги ударена дума;
 - Прагматичните маркери нямаат собствено лексикално значение. Това обаче се оказва доста дискуссионна характеристика – възможно е маркери, които по произход са самостоятелни пълнозначни думи, да пазят следи от своето основно лексикално значение;
 - Тъй като нямаат свое пропозиционално значение, те се дефинират по модела на функционалните думи, чрез определяне на ролята им в изказването – да означават или модифицират прагматичния аспект на изказването;
 - Прагматичните маркери не са част от синтактичната структура на изречението. Традиционната граматика ги определя като вметнати части;
 - Те могат лесно да се отстранят, без това да доведе до промяна в смисъла на изказването;
 - Прагматичните маркери са стилистично маркирани и отрицателно оценявани. За тях най-често използваната характеристика все още е *паразитни думи!*;
 - Въпреки стилистичната си маркираност прагматичните маркери имат висока честота на употреба. От друга страна обаче, макар да имат конвенционален характер, употребата им не е задължителна;
 - Прагматичните маркери рядко са специализирани в означаването само на едно значение, затова могат да имат повече от една функция;
 - Те модифицират изказването като цяло – реализират функцията си на по-високо равнище в сравнение с останалите части на изказването.
- Въпросът за равнищата, на които действат прагматичните маркери, заслужава малко повече внимание, защото има пряко отношение към определяне и на значенията, маркирани чрез съответните езикови средства. Спо-

ред класическите постановки те се свързват с две равнища, на които проявяват своите модифициращи функции – действат или вътре в рамките на изказването, или на текстово равнище, като ориентират репликите на говорещите една спрямо друга или ги поставят в определен, по-широк контекст. За да се направи по-детайлно описание на функциите на прагматичните маркери, може да се приложи и по-разгърнатата схема, в която се отделят три самостоятелни полета на действие:

1) Равнище на текста. Това е полето, в което действат маркерите, участващи в изграждането на текста, на текстовата кохезия и прогресия. За българския език това са напр. фрази като *както казах/споменах, впрочем, между другото, както и да е, няма значение, както и маркерите за корекция и авторедакция*. Маркерите, които оперират на текстово равнище, имат дял в информативността на съобщението – с препращането на слушателя назад в текста или напред към нововъведената тема те подпомагат точното разбиране на съобщаваното или на импликациите на говорещия.

За езиковите средства, функциониращи на текстово равнище, обикновено се използва терминът *дискурсни маркери*.

2) Равнище на междуличностното взаимодействие (социалния контакт). Маркерите, които функционират на това равнище, се използват от говорещия, за да провокира определени реакции от страна на слушателя на отпавеното към него изказване (потвърждение, солидарност и т.н.), да сигнализира смяна на ролите или да даде указания на слушателя за това как, в какъв контекст постави изказването, за да стигне до желаната (от говорещия) интерпретация на пропозицията. В структурата на изказването такива маркери могат да се открият в различни позиции – в началото, в средата или в края на изказването. Те могат да сигнализират смяна на ролите или прекъсване: *чакай; виж (какво); да, обаче; ама; да* маркират отношенията между участниците в комуникацията: *абе, частици за контакт, обръщения* и т.н.

Освен като регулатори на поведението на участниците в речевия акт прагматичните маркери може да сигнализират и други импликации на говорещия, свързани, образно казано, с отговора на въпроси за начина, по който да се интерпретира чутото: *Разбираш ли какво точно искам да ти кажа, какво всъщност имам предвид?* Този тип прагматични маркери се реализират и на отделно функционално равнище:

4) Метаезиково равнище (вж. по-подборно у Егман 2001). Маркерите, които принадлежат на това равнище, въвеждат коментар на самото съобщение. Той обаче не се отнася до пропозиционално съдържание на съобщението, а до импликациите на говорещия и желанието от него ефект. С такива средства се представят и субективните оценки на говорещия за илокутивната сила на изказването, означават се части от изказването, които говорещият подчертава или омаловажава чрез употребата на апроксиматори: *някакъв,*

такъв, един вид, така, модални наречия с фокусираща функция: *просто, наистина*, средства за намаляване на категоричността на казаното: *струва ми се, предполагам* и под.

При прегледа на особеностите на прагматичните маркери беше посочено, че някои от техните характеристики са дискуссионни. Наблюденията върху употребите на фразата *разбираш ли* в разговорната реч, които ще бъдат представени тук, са ориентирани към стойността на две от посочените особености: прагматичните маркери като отворена група думи, в която се включват предимно клитики (къси или подлежащи на съкращаване лексеми) и многозначността и полифункционалността на прагматичните маркери. Избрана е фраза, за да се покаже, че в българския език с прагматична функция се употребяват не само къси или съкратени думи. Вторият мотив за избора именно на тази фраза се свързва с това, че тя се отличава и с доста свободния си словоред – може да бъде употребена в началото, в края или в средата на изказването. Представените примери са ексцерпирани от базата данни на Факултета по славянска филология на СУ за българската разговорна реч, от корпуса на Кр. Алексова, както и от интернет форуми и блогове.

Фразата *разбираш ли* може да бъде разположена в началото на изказването, което съвпада и с началото на репликата на говорещия, както е в пример (2). Когато е в такава позиция, фразата е отделена с пауза от останалата част на текста:

- (2) *Разбираш ли, скина на тм (тъпите маниащи) е тисан на ръка. Боцката го е правил...*

Интересно е, че в корпуса от ексцерпирани примери в начална позиция преобладават фразите, в които е употребена отрицателната форма на глагола. При това, както е в (4), тя може да оформи главно въпросително изречение, към което има подчинено допълнително изречение със съюза *че*. Интонационно цялото изречение може да бъде оформено като въпрос, както е в (4), или като емоционално изказване, както е в (3):

- (3) *Е.: Тва е касиерката на кооперацията. Не разбираш ли, ше ни иска вноските за стълбището и водата!*
- (4) *Някой ще каже: ама ти сега ли се събуждаш? Не разбираш ли, че това е от много време? Просто не мога да повярвам.*

Употребата на (*не*) *разбираш ли* в началото на изказването може да се свърже с желанието на говорещия да моделира реакцията на слушателя. Говорещият предполага или очаква, че слушателят няма да възприеме съдържанието на изказването според замисъла, вложен от говорещия в него.

Той насочва вниманието на слушателя към важността на съобщаваното, като изисква от него допълнителни интелектуални дейности за осмисляне на съдържанието на изказването. Говорещият означава и учудването си, че слушателят може да реагира по начин, различен от желания или очаквания. Наред с *разбираш ли* може да се използват и други прагматични средства за привличане на вниманието на слушателя към съдържанието на отправеното послание и към начините за интерпретацията му – частици за контакт, обръщения и др.:

- (5) *Абе човек, ти не разбираш ли, че можеш да настроиш само на свободна струн.*

За разлика от началната позиция, в която се забелязва предпочитание към отрицателната форма на глагола, в средата на изказването системно се употребява само фраза с положителна форма:

- (6) М: (Н) *и васил / (Н) мое се видите вече си свободна / ма: аз говоря по телефона разбираш ли и той се ядоса мно: яко / ама: той не разбира че е стефан / разбра че е светла разбираш ли шот пише на телефона / ма ако беше разбрал че е стефан щеше:*
 Б: (Ф – а – ъ) *//а ти са кво мислиш да прайш ? //*

Разбираш ли, включена в средата на изказването, не се отделя с фонологични средства от останалия текст. В начална позиция фразата може да носи емфатично ударение, но това не се наблюдава при употребата ѝ в средата на изказването. В ексцерпираните примери се срещат паралелни употреби на *разбираш ли* и на въпросителната частица *нали* с прагматична функция в средата на изказването:

- (7) В: *а то кво е било това ? //*
 А: (Ф – м:) *черно парти по принцип имаше тогава [...] (Н) викаше че ше има яко жени и таква пиене глупости / веднага бе / тръгваме и аз със нея само двамата нали / тоа другия приятел се отказа / отидохме там ма аз никои не познавам / разбираш ли свих се един такъв / шушумига някъв седнал съм по едно време деси вика идвай със мене / къде бе / абе идвай с мене влезнахме в (Н) и аз такъв седях и се сдухах в единия ъгъл и съм се скрил и седим и ги слушам кво си говорат нали некакви абсолютни мизерии*

Примери по модела на (7) показват, че функцията на *разбираш ли* в средата на изказването, подобно на *нали*, може да се свърже с желанието на

говорещия да поддържа контакт със събеседника в хода на речевия акт. С включването на подобни прагматични средства говорещият проверява дали е активен комуникативният канал, но и дава указания на слушателя за наличието на общ фонд от знания, необходим за възприемане и декодиране на предаваната информация.

Най-разнообрази интерпретации на употребата на *разбираш ли* предлагат случаите, когато фразата е в края на изказването, който съвпада и с края на репликата на говорещия. В състава на фразата фигурира въпросителната частица *ли*, затова е нормално да се предположи, че тя запазва капацитета си като показател на илокутивната сила и модифицира комуникативния статус на изказването. В корпуса има примери, в които реакцията на реплика с финално *разбираш ли* е аналогична на реакцията при зададен пряк общ въпрос:

- (8) А.: *то не може да продават за софия: / не то явно за всеки град си: получават разни оферти / разбираш ли*
 Б: *еми да //*

Въпреки интонационното оформяне на изказването с финално *разбираш ли* като въпрос слушателят невинаги интерпретира така комуникативната цел на говорещия. реакцията на слушателя може да бъде коментар или ново твърдение, а не потвърждение или отрицание на твърдението, представено в предходното изказване:

- (9) А: *второ (обръща се към Р) // той има праву на дваيسة // ти ще вземаш само десет / но пък по тоя начин...можи хората да те търсят // разбираш ли?*
 Н: *мъ затва тряб да /да търсът два пъти поече хорът//*

Трябва да се посочи, че и тук, подобно на *разбираш ли* в начална позиция, от особена важност за определяне на функцията на фразата е интонационното оформяне на изказването – с низходяща (съобщителна) или възходяща (въпросителна) интонация в края. При първия интонационен контур, илюстриран с примера в (10), финалното *разбираш ли* функционира подобно на *разбираш ли* в средата на изказването – като средство за поддържане на контакта със събеседника:

- (10) Ч // *ас имам една бела ма т'а е мръсно бела/ разбираш ли*
 С // *дай му ѝа тайа на него //*
 Ч // *не е не е чисто бела // ше има разлика осат / сеа при сички положенийа ше има разлика штото онаа бойа е стара*

С употребата на втория интонационен модел, с възходяща интонация в края на изказването, говорещият в повечето случаи не очаква отговор от слушателя. Последната реплика на В. в (11) не е отрицателен отговор на въпроса на С., оформен с финално *разбираш ли*:

- (11) С: // *Ако е три точка четири ше е малък мегабайта* //
 В: // *Да нали* //
 С: // *Малък ше е* //
 В: // *И примерно няма да става за: чертаене* //
 С: // *Не бе ше става / просто малка информация ш се побира разби:ш ли?*
 В: // *О – о не искам такао / ето виждаш ли: //*

Говорещият предполага, че слушателят не споделя или няма да приеме твърдението, включено в изказването преди *разбираш ли*. С финалната фраза той се опитва да насочи слушателя към това каква реакция се очаква от негова страна – приемане, съпричастност, солидаризиране с изразеното мнение.

Общият преглед на употребата на *разбираш ли* в спонтанната речева комуникация показва, че тази фраза освен като ядро на главно изречение – (*не*) *разбираш ли, че.../к-дума...* – се използва и за регулиране на взаимодействието между събеседниците. Тази прагматична функция отнася *разбираш ли* към езиковите средства на равнището на социалния контакт. Като основна функция на фразата може да се посочи търсенето на контакт със събеседника. В зависимост от мястото си в изказването фразата служи за модифициране на контекста за декодиране на съобщението или за провокиране на определена реакция от страна на слушателя.

ЛИТЕРАТУРА

- ГСБКЕ – *Граматика на съвременния български език, т. 2: Морфология*. София: БАН, 1983.
- Куцаров, И. 2007, *Теоретична граматика на българския език: Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“.
- Ницолова, Р. 1984, *Прагматичен аспект на изречението в съвременния български език*. София: Народна просвета.
- Erman, B. 2001, Pragmatic markers revisited with a focus on *you know* in adult and adolescent talk. *Journal of Pragmatics* № 3, 1337–1359.